TALABALARDA MUSTAQIL TA’LIM JARAYONIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH: O‘ZBEK VA RUS ILMIY ADABIYOTLARI TAHLILI

Kubeysinova Nilufar Maxmutovna
https://doi.org/10.5281/zenodo.24133670

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalarida mustaqil ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik asoslari o‘zbek va rus tillaridagi ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi talabalarning axborotni mustaqil izlash, turli manbalarni taqqoslash, ma’lumotlarning ishonchliligini baholash va dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi mustaqil ta’lim va tanqidiy fikrlashning o‘zaro bog‘liqligini yoritish, mahalliy ilmiy maqolalar hamda rus tilidagi pedagogik manbalarda ilgari surilgan yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish va amaliy pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil va tematik umumlashtirish usullaridan foydalaniladi. Dastlabki manbalar tahlili mustaqil ta’limni samarali tashkil etishda talabaning o‘zini o‘zi nazorat qilishi, o‘qituvchining yo‘naltiruvchi roli, muammoli topshiriqlar, manbalarni tanqidiy baholash va refleksiv faoliyatga alohida e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Maqola yakunida mustaqil ta’lim topshiriqlarini tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari va baholash mezonlari bilan bog‘lashga qaratilgan konseptual yondashuv taklif etiladi. Mazkur yondashuv nazariy-amaliy taklif bo‘lib, uning samaradorligini tasdiqlash uchun keyingi bosqichda empirik tadqiqotlar o‘tkazish zarur.

Kalit so‘zlar: mustaqil ta’lim, tanqidiy fikrlash, talabalar, oliy ta’lim, mustaqil ish, refleksiya, muammoli ta’lim, axborot savodxonligi, o‘zini o‘zi nazorat qilish, pedagogik strategiyalar.

Kirish

Bugungi oliy ta’lim tizimida talabalarning kasbiy bilimlarni egallashi bilan bir qatorda, mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi, turli qarashlarni taqqoslashi va asoslangan qarorlar qabul qilishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot manbalarining ko‘payishi, raqamli ta’lim muhitining kengayishi va kasbiy faoliyatda murakkab muammolarni hal qilish zarurati talabalardan nafaqat bilimlarni o‘zlashtirishni, balki ulardan ongli va tanqidiy foydalanishni ham talab etadi.

Mazkur jarayonda mustaqil ta’lim muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Mustaqil ta’lim talabaning o‘quv materiallarini mustaqil o‘zlashtirishi, qo‘shimcha manbalarni izlab topishi, topshiriqlarni bajarishi va o‘z bilimini nazorat qilishi uchun sharoit yaratadi. Biroq mustaqil ta’limning samaradorligi faqat talabaning mustaqil ishlashiga ajratilgan vaqt yoki bajarilgan topshiriqlar soni bilan belgilanmaydi. Uning mazmuni talabaning fikrlash faoliyatini qanchalik faollashtirishi, mustaqil izlanishga undashi va olingan bilimlarni tahlil qilishga yo‘naltirishiga ham bog‘liq.

O‘zbekiston oliy ta’limi sharoitida mustaqil ta’limni tashkil etish masalasi mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham o‘rganilmoqda. F. I. Nurmatova ning “Самостоятельная работа

как один из способов развития критического мышления студентов” nomli maqolasida mustaqil ish tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Muallif mustaqil faoliyatda motivatsiya, o‘quv materiallari bilan ishlash va o‘zini o‘zi nazorat qilishning ahamiyatini ta’kidlaydi.

Nurmuturov A. oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarining dolzarbligini yoritib, turli axborot manbalarini tanqidiy tahlil qilish va ularning ishonchliligini baholash masalalariga e’tibor qaratadi. Ushbu yondashuv mustaqil ta’limni oddiy ma’lumot yig‘ish jarayoni emas, balki axborot bilan ongli ishlash faoliyati sifatida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Asraqulova A. N. mustaqil ta’lim jarayonida o‘qituvchining fasilitatorlik rolini, talabalarning tanqidiy fikrlashi va ijodiy faolligini rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilgan. Mazkur yondashuvda o‘qituvchi tayyor bilimlarni yetkazuvchi shaxs bilan cheklanmay, talabani mustaqil izlanishga yo‘naltiruvchi va uning faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi.

Rus tilidagi pedagogik adabiyotlarda ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning metodik asoslari yoritilgan.Shu bilan birga, mahalliy va rus tilidagi adabiyotlarni birgalikda ko‘rib chiqish mustaqil ta’limning tashkiliy jihatlari, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari va o‘qituvchining yo‘naltiruvchi vazifalarini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Bunda turli mualliflarning qarashlarini shunchaki sanab o‘tish emas, balki ularning umumiy jihatlari, farqlari va amaliy ahamiyatini aniqlash muhimdir.

Adabiyotlar tahlili

Mustaqil ta’limning pedagogik mohiyati

Mustaqil ta’lim talabaning o‘quv faoliyatini muayyan maqsad asosida tashkil etishi, kerakli axborotni izlab topishi, bilimlarni mustahkamlashi va o‘zlashtirish natijalarini nazorat qilishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayonda talaba o‘quv faoliyatining faol ishtirokchisiga aylanadi.

Nurmatova mustaqil ishni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlaridan biri sifatida ko‘rib chiqadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, mustaqil ish talabaning shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi, o‘quv materiallari bilan ishlash va o‘z faoliyatini nazorat qilishni talab etishi kerak.

Nurmuturov tomonidan yoritilgan masalalar mustaqil ta’limda axborot manbalarini tahlil qilish va ularning ishonchliligini baholashga e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Bu jihat, ayniqsa, raqamli muhitda muhimdir, chunki talaba bir mavzu bo‘yicha turli sifat va ishonchlilik darajasiga ega ma’lumotlarga duch kelishi mumkin.

Pulatova mustaqil ta’limning zamonaviy oliy ta’limdagi pedagogik asoslarini, jumladan, kredit-modul tizimi sharoitidagi tashkil etish shakllarini tahlil qiladi. Muallif mustaqil ta’limning talaba faolligi, mas’uliyati, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishdagi ahamiyatini yoritadi.

Mazkur manbalarni qiyosiy ko‘rib chiqish mustaqil ta’limning uchta muhim jihatini ajratish imkonini beradi: talabaning mustaqil izlanishi, o‘z faoliyatini boshqarishi va axborotga tanqidiy munosabatda bo‘lishi. Ushbu jihatlar o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, bir-birining o‘rnini to‘liq bosa olmaydi. Masalan, talaba mustaqil ravishda ko‘plab manbalarni topishi mumkin, biroq ularning ishonchliligini tekshirmasa, bu faoliyat tanqidiy fikrlashning to‘liq namoyon bo‘lishini anglatmaydi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning metodik asoslari

Tanqidiy fikrlash talabaning ma’lumotlarni tahlil qilish, dalillarni baholash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va mantiqiy xulosalar chiqarish faoliyati bilan bog‘liq. Uning rivojlanishi talabaning faqat to‘g‘ri javob topishi bilan emas, balki o‘z fikrini qanday dalillar asosida shakllantirishi bilan ham belgilanadi.Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta’lim alohida ahamiyatga ega. Muammoli topshiriqlar talaba oldiga bir nechta ehtimoliy yechimga ega savolni qo‘yadi. Talaba turli variantlarni tahlil qiladi, ularning afzalliklari va cheklovlarini aniqlaydi hamda o‘z qarorini dalillar bilan asoslaydi.

Asraqulova tomonidan ko‘rib chiqilgan fasilitatorlik yondashuvi esa o‘qituvchining vazifasini talabaning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘laydi. O‘qituvchi zarur manbalarni tavsiya qilishi, yo‘naltiruvchi savollar berishi va baholash mezonlarini tushuntirishi mumkin. Shu bilan birga, yakuniy tahlil va xulosani talabaning o‘zi shakllantirishi uchun yetarli imkoniyat qoldirilishi lozim.Shunday qilib, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda metodning nomidan ko‘ra, uning qanday intellektual faoliyatni talab qilishi muhimroqdir. Har qanday topshiriq talabaning tahlil qilish, dalillarni baholash yoki asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalaridan kamida biriga aniq yo‘naltirilishi kerak.

Mustaqil ta’lim va tanqidiy fikrlashning o‘zaro bog‘liqligi

Mustaqil ta’lim va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlik, avvalo, talabaning o‘quv faoliyatida qaror qabul qilish va o‘z fikrini asoslash imkoniyatlari orqali namoyon bo‘ladi. Mustaqil ish davomida talaba mavzuni tanlashi, axborot manbalarini aniqlashi, ularni taqqoslashi va yakuniy xulosalarini shakllantirishi mumkin.

Biroq bu imkoniyatlar topshiriqning mazmuniga bog‘liq. Agar mustaqil ish faqat darslikdagi ma’lumotlarni ko‘chirib yozish yoki tayyor javoblarni qayta bayon qilishdan iborat bo‘lsa, talabaning tahliliy faoliyati cheklanishi mumkin. Aksincha, bir nechta manbani solishtirish, mualliflar fikridagi farqlarni tushuntirish va dalillarning asoslanganligini baholash talab etilsa, talabaning tanqidiy fikrlashiga ko‘proq imkoniyat yaratiladi.

Nurmatova (2024) va Nurmuturov (2024) ishlarida yoritilgan mustaqil faoliyat, axborot bilan ishlash va o‘zini nazorat qilish masalalarini umumlashtirish asosida mustaqil ta’limni uchta o‘zaro bog‘liq komponent orqali ko‘rib chiqish mumkin:

- **Kognitiv komponent:** ma’lumotni tushunish, tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish.
- **Tashkiliy komponent:** maqsad qo‘yish, ishni rejalashtirish va vaqtni boshqarish.
- **Refleksiv komponent:** o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqish, xatolarni aniqlash va natijani baholash.

Ushbu komponentlar maqola doirasida taklif etilayotgan tahliliy tasnif hisoblanadi. Ularni alohida o‘lchash va o‘zaro munosabatlarini aniqlash uchun keyingi empirik tadqiqotlar talab etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqola o‘zbek va rus tillaridagi ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil qilishga asoslangan nazariy tadqiqot sifatida ishlab chiqildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mustaqil ta’lim va tanqidiy fikrlashga doir mavjud yondashuvlarni taqqoslash hamda ulardan kelib chiqadigan pedagogik tavsiyalarni tizimlashtirishdir.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanish nazarda tutiladi:

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish. Mustaqil ta’lim, tanqidiy fikrlash va pedagogik strategiyalarga bag‘ishlangan ilmiy maqolalar hamda metodik manbalarning mazmuni o‘rganiladi.

Qiyosiy tahlil. O‘zbek va rus tilidagi manbalarda mustaqil ta’limni tashkil etish, talaba faolligi, tanqidiy fikrlash va o‘qituvchining yo‘naltiruvchi roli haqidagi qarashlar taqqoslanadi.

Tematik umumlashtirish. Manbalarda takroran uchraydigan asosiy yo‘nalishlar — mustaqil izlanish, axborot ishonchliligini baholash, muammoli topshiriqlar, refleksiya va o‘zini nazorat qilish — alohida mavzular sifatida guruhlanadi.

Pedagogik modellashtirish. Aniqlangan nazariy yondashuvlar asosida mustaqil ta’lim faoliyati, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari va baholash mezonlarini o‘zaro bog‘lovchi konseptual model taklif etiladi.

Tahlil uchun dastlab Nurmatova ,Nurmuturov , Asraqulova asarlari tanlandi. Ushbu manbalar mavzuning mahalliy oliy ta’lim konteksti va rus tilidagi metodik yondashuvlarini yoritish imkonini beradi.

Manbalarni tanlashda mavzuga aloqadorlik, muallif va nashr ma’lumotlarining mavjudligi hamda manbaning ilmiy yoki metodik mazmunini tekshirish imkoniyati hisobga olinadi. Biroq ushbu bosqichda barcha tegishli ma’lumotlar bazalarida to‘liq qidiruv va tizimli saralash yakunlanmagan. Shu sababli mazkur ishni hozircha to‘liq tizimli sharh emas, balki dastlabki qiyosiy adabiyotlar tahlili sifatida baholash to‘g‘ri bo‘ladi.

Dastlabki manbalar tahlili mustaqil ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir nechta pedagogik yo‘nalishlarni ajratish imkonini beradi.

Axborotni tanqidiy tahlil qilish

Nurmuturov mustaqil ta’limda turli manbalardan olingan ma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish va ularning ishonchliligini baholash masalasiga e’tibor qaratadi. Ushbu yondashuv asosida talabalarga bir mavzu bo‘yicha kamida ikkita manbani taqqoslash, mualliflarning asosiy fikrlarini ajratish va ularning dalillarini baholash topshiriqlarini berish mumkin.

Masalan, talaba bir pedagogik muammo bo‘yicha ikki ilmiy maqolani o‘rganib, quyidagi savollarga javob beradi: mualliflar qanday xulosaga kelgan, ular qanday dalillardan foydalangan, fikrlar o‘rtasida qanday farqlar mavjud va qaysi xulosa kuchliroq asoslangan? Bunday topshiriq axborotni qayta bayon qilishdan ko‘ra chuqurroq fikrlashni talab etadi.

O‘zini o‘zi nazorat qilish va refleksiya

Nurmatova mustaqil faoliyatda motivatsiya, o‘quv materiallari bilan ishlash va o‘zini nazorat qilishning ahamiyatini ta’kidlaydi. Ushbu jihatlar talabaning o‘z o‘rganish jarayonini boshqarishiga yordam beruvchi pedagogik shartlar sifatida qaralishi mumkin.

Amaliyotda talaba mustaqil topshiriqni bajarishdan oldin maqsad va ish rejasini tuzishi, jarayon davomida foydalanilgan manbalarni qayd etishi, yakunda esa o‘z xulosalarini tekshirishi mumkin. Refleksiv kundalik yoki qisqa yozma hisobot bu faoliyatni tartibga solish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Bunda baholash faqat topshiriqning yakuniy natijasiga emas, balki talabaning dalillarni tanlashi, xulosalarini asoslash va aniqlangan kamchiliklarni tuzatish qobiliyatiga ham qaratilishi mumkin.

O‘qituvchining fasilitatorlik roli

Asraqulova mustaqil ta’limda o‘qituvchining yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi rolini yoritadi. Ushbu yondashuv talabaning mustaqilligini o‘qituvchining faoliyatdan chekinishi sifatida emas, balki maqsadli pedagogik yordam bilan uyg‘unlashgan jarayon sifatida ko‘rish imkonini beradi.

O‘qituvchi mustaqil ta’lim topshirig‘ining maqsadini tushuntirishi, zarur manbalarni tavsiya qilishi, baholash mezonlarini oldindan taqdim etishi va talaba duch kelgan muammolarni hal qilishga yo‘naltiruvchi savollar bilan ko‘maklashishi mumkin. Biroq talabaning o‘rniga xulosa chiqarish yoki barcha javoblarni tayyor holda berish mustaqil fikrlash imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Mustaqil ta’limning konseptual modeli

Tahlil natijasida mustaqil ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun quyidagi besh bosqichli konseptual model taklif etiladi:

1. **Maqsadni belgilash:** talaba o‘rganiladigan muammoni aniqlaydi va kutiladigan natijalarni belgilaydi.
2. **Axborotni izlash:** mavzu bo‘yicha manbalarni topadi, saralaydi va ularning ishonchliligini tekshiradi.
3. **Tanqidiy tahlil:** manbalarni taqqoslaydi, dalillarni baholaydi va muqobil qarashlarni ko‘rib chiqadi.
4. **Refleksiya:** o‘z xulosalarini qayta ko‘rib chiqadi, fikrlashdagi kamchiliklarni aniqlaydi va zarur tuzatishlar kiritadi.

5. Natijani baholash: yakuniy xulosaning dalillarga asoslanganligi va mantiqiy izchilligini belgilangan mezonlar bo‘yicha tekshiradi.

Modelning o‘ziga xos jihati mustaqil izlanish, tanqidiy tahlil va refleksiyani bir-biridan ajratilgan vazifalar sifatida emas, balki izchil pedagogik jarayon sifatida ko‘rib chiqishdir. U oliy ta’lim o‘qituvchilariga mustaqil topshiriqlarni loyihalashtirish uchun nazariy-amaliy yo‘nalish berishi mumkin.

Xulosa

O‘zbek va rus tillaridagi dastlabki ilmiy-pedagogik manbalar tahlili mustaqil ta’limni talabalarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirishda bir nechta muhim jihatlarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, mustaqil ta’lim faqat o‘quv topshiriqlarini o‘qituvchi ishtirokisiz bajarish bilan cheklanmasligi kerak. U axborotni izlash, tahlil qilish, dalillarni baholash va asoslangan xulosa chiqarish kabi intellektual faoliyatlarni qamrab olishi lozim.

Ikkinchidan, talabaning o‘zini o‘zi nazorat qilishi va refleksiv faoliyati mustaqil ta’limning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Talaba nafaqat nimani o‘rganganini, balki

qanday manbalardan foydalanganini, xulosalarini qanday asoslaganini va qaysi jihatlarni qayta ko‘rib chiqishi kerakligini ham aniqlay olishi muhim.

Uchinchidan, o‘qituvchining fasilitatorlik roli talabaning mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash, zarur yo‘nalish berish va baholash mezonlarini tushuntirish bilan belgilanadi. Pedagogik yordam talabaning o‘rniga fikrlash emas, balki uning mustaqil fikrlashiga sharoit yaratishga xizmat qilishi kerak.

To‘rtinchidan, manbalarni qiyosiy tahlil qilish, muammoli topshiriqlar, argument xaritalari, refleksiv kundalik va o‘zaro baholash mustaqil ta’limda qo‘llash uchun istiqbolli pedagogik strategiyalar sifatida taklif etiladi. Ularning tanlanishi ta’lim maqsadlari va baholash mezonlariga mos bo‘lishi zarur.

Beshinchidan, maqolada taklif etilgan besh bosqichli konseptual model mustaqil ta’limning maqsad qo‘yish, axborot izlash, tanqidiy tahlil, refleksiya va natijalarni baholash jarayonlarini birlashtiradi. Mazkur model nazariy-amaliy taklif bo‘lib, uning samaradorligi kelgusidagi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim.

Umuman olganda, talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun mustaqil ta’limni mazmunli, maqsadli va mezonlarga asoslangan holda tashkil etish zarur. Kelgusidagi tadqiqotlarda mahalliy va rus tilidagi ilmiy manbalar bazasini kengaytirish, pedagogik strategiyalarni tizimli qiyoslash va konseptual modelni amaliyotda tekshirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asraqulova, A. N. (2026). Mustaqil ta’lim jarayonida o‘qituvchining fasilitator roli va talabalarning tanqidiy fikrlash hamda ijodiy faolligini rivojlantirish. Science and Education, 7(1), 943–947. https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/8445
2. Nurmatova, F. I. (2024). Самостоятельная работа как один из способов развития критического мышления студентов. Kasbiy ta’lim, 10-son. Toshkent tibbiyot akademiyasi repozitoriysi. https://repo.tma.uz/xmlui/handle/1/613
3. Nurmuturov, A. (2024). Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarining dolzarbligi. Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika — Зарубежная лингвистика и лингводидактика, 2(6), 158–164. https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss6-pp158-164
4. Pulatova, D. Z. (2026). Самостоятельное обучение в современной системе высшего образования: педагогические аспекты. Science and Education, 7(1), 1066–1071. https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/8460